

אין לדעת אם ש"י עגנון הסתמך על מנהג שהיה קיים באמת להקדיש את יום כ' בטבת, יום פטירתו של הרמב"ם, ללימוד במשנתו או שבדה זאת מליבו בשניים מסיפוריו. בסיפור "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו", המתרחש בעיירה יהודית על-סף כליונה, מקושר הלימוד בכתבי הרמב"ם עם התנשאות למדנית, יחסנות וניתוק מהמציאות הסובבת המובילים לסוף טרגי. לא פחות פסימי הוא סיפור העלילה של "בחנותו של מר לובלין", המתרחש בקרב קהילת יהודים עקורים בתום מלחמת העולם הראשונה, שגם בו אזכור כ' בטבת מציין את התאבנות וחורבן היהדות

אלחנן ריינר

10:48 • 14 בינואר 2025

ארבע פעמים בשני סיפורים שונים מספר ש"י עגנון על שני אישים שחיו במקומות רחוקים זה מזה ובזמנים עוקבים פחות או יותר אך רחוקים זה מזה באופיים, ובכל-זאת נהגו שניהם מנהג אחד: הם נהגו לציין מדי-שנה את יום כ' בטבת, יום פטירתו של הרמב"ם, בדרך דומה לכאורה, לימוד תורתו, זה בשלו וזה בשלו, איש איש ורמב"ם בידו, כל אותו היום.

שניהם היו לכאורה "בני תורה" אך שונים בתכלית האחד מרעהו. האחד היה רב היושב על מדין, תלמיד חכם מופלג ששמו הולך לפניו ובעיקר יחסן בקצה פירמידת היחס, "מבני בניו של השל"ה הקדוש היה" ש"כ"ו דורות ממנו ולמעלה, ויש אומרים ל"ו דורות, לא פסקה מהם תורה. ולא היתה עיר במדינות שלנו שלא ישב בה אחד מהם על כיסא הרבנות", ולא עוד אלא ש"חתן הגביר" היה. האחר, לעומתו, כלל לא היה תלמיד חכם. הוא היה אוהב תורה מובהק ולומדה, אך בהבדל מקודמו היה אדם לעצמו. יחסו החושני לתורה ולימודה היה נטול כל הקשר חברתי שהוא ולא הקנה לו מעמד חברתי איזשהו. אולי זה מה שהכשיר אותו, צופה אובייקטיבי לכאורה, ביקורתי משהו, רואה-כל שכמותו, לשמש בתפקיד הכפול של גיבור הסיפור ומספרו.

שלא כמותו, רב הקהילה הנבחר שאמור היה לכאורה להיות הציר המניע של סביבתו היה עיוור לכל המתחולל בה באמת, ובכלל-זאת לקרקע הנשמטת מתחת לרגליו ממש, לסדקים הנבעים בסמכותו של המוסד שעליו הופקד, רבנות העיר, וממילא כמתבקש במבנה הקהילה כולה. האחר לעומתו, שיותר ממשו ממנו מרמז בזהירות ראויה לדמותו של הסופר עצמו, בוחן את המתחולל סביבו בעיניים פקוחות מתוך ה"חנות", חדר שאליו נקלע בדרך-מקרה כמעט באחד מימי השישי של החורף האחרון של מלחמת העולם הראשונה. הוא, החי בשולי ומחוץ לכל המעגלים שעליהם הוא מספר, ניחן במבט חודר וצלול המבשר ברמיזה או במתבקש מאליו את העתיד להתרחש, או אולי אף את המתרחש כבר לנגד עיניו, התרסקות העולם הישן.

על מנהגו של ר' שלמה הלוי איש הורביץ, הרב העשיר והיחסן, להקדיש את כל יום כ' בטבת ללימוד מתוך חיבורי הרמב"ם מספר עגנון בשולי סיפורו הגדול, האחד, היחיד והמיוחד, "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו", אותו אסף בשנת תש"י ל"סמוך ונראה", העשירי והאחרון במניין כרכי כתביו אז. את אותו מנהג מייחס עגנון גם לאחר, היפוכו הגמור של הרב, למספר גיבור הספר "בחנותו של מר לובלין", שנדפס לפני כחמישים שנה ב"סדרה הכחולה" שיצאה לאור כבר אחרי מות המחבר.

עיקרו של הסיפור אינו בכך ששני גיבורי הסיפורים לומדים את תורת הרמב"ם מדי־שנה ביום המסוים ההוא אלא בדיוק להפך, שבשנה המסוימת שבה מתחולל פרק הסיום של כל סיפור הגיבורים כושלים. ביום המכריע לא עולה ביד איש מהם לאחוז במנהגו. זהו אפוא סיפור של כישלון, וכישלון הוא מציין את סופו של המהלך המוביל אליו והמוביל כל אחד משני הסיפורים מתחילתו. רגע הכישלון הוא חתימתו האמיתית של הסיפור ונושא בקרבו אמירה נסתרת. אותה אנו מבקשים

האם הכיר עגנון מסביבתו מנהג יחידי סגולה זה שלא תועד בספרות? האם בדה מנהג זה מליבו? אין לדעת. ניסיונותי לאתר מנהג זה בספרות כלשונו ממש לא העלו דבר מעבר לשני סיפורי הנזכרים של עגנון.

אם אמנם בדה עגנון את המנהג מליבו הוא השתמש בו פעמיים באותה דרך ממש. את זאת עשה לא רק בהתייחס למנהג עצמו, כלומר לא רק בסיפורם של שני האישים שמוצאם במסורת ספרותית קרובה או דומה והם בני תקופות קרובות אך שונות שלה, שנהגו ללמוד ביום כ' בטבת מדי־שנה את חיבורי הרמב"ם, אלא שגורל שניהם, כל אחד בזמנו ובמקומו, בשני סיפורים שאינם קשורים זה בזה לכאורה או שהקשר רופף עד־כדי חוסר־משמעות, שווה: באותו היום המסוים, יום כ' בטבת שבסיפור, המשמש ציר זמן עקרוני בכל אחד משני הסיפורים, לא עולה בידי אף־אחד מהשניים לקיים את מנהגו.

עיקרו של הסיפור אינו אפוא בכך ששני גיבורי הסיפורים, כל אחד לעצמו, לומדים את תורת הרמב"ם מדי־שנה ביום המסוים ההוא, כל אחד במקומו, אלא בדיוק להפך, שבשנה המסוימת, זו שבה מתחולל פרק הסיום של כל סיפור לעצמו, גיבורי שני הסיפורים כושלים. ביום המכריע לא עולה ביד איש מהם לאחוז במנהגו. היום חלף ולא עלה בידי האחד וגם לא בידי האחר, כל אחד במקומו ובזמנו, ללמוד מכתבי הרמב"ם ולהחזיק במנהגו. זהו אפוא סיפור של כישלון, וכישלון הוא מציין את סופו של המהלך המוביל אליו והמוביל כל אחד משני הסיפורים מתחילתו. גם אם ימשיכו וישתרכו אחריו הדים ובני־הדים רגע הכישלון הוא חתימתו האמיתית של הסיפור. הוא הנושא בקרבו את האמירה הנסתרת שלו. אותה אנו מבקשים.

את סיפור הדברים שהתחוללו ב"עירנו" באותו יום כ' בטבת פותח עגנון בתיאור מנהגו של הרב בכל שנה כפי שהתחוללו באותה שנה: "אותו היום כ' בטבת היה, ונהג היה ר' שלמה שהיה עושה כל היום כולו בספרי הרמב"ם, לפי שהוא יום פטירתו של הרמב"ם ז"ל, ובלילה היה אומר — לגדולי העיר ועמהם הלומדים הגדולים — כל מה שנתחדש לו דרך לימודו". כזה היה סדר יום כ' בטבת אצל אותו הרב איש הורביץ: היה מקדיש את כל שעות היום ללימוד בינו לבין עצמו של "ספרי הרמב"ם" לבדם, לחיבוריו לכאורה, אך בעצם לחיבורו ההלכתי המובהק ספר משנה תורה ונגרריו, שהיה מרכיב מרכזי בסדר הלימוד ויסוד לא־אכזב ל"חידושים". לא היה זה לימוד של ספר מורה הנבוכים, גם פירוש המשנה לא תפס בו מקום של ממש, אם בכלל. סופו של יום ושיאו היה שיעור פתוח לכאורה שבו אמור היה הרב להציג חידוש שנתחדש לו באותו היום בהלכה מהלכות הרמב"ם.

צילום: Alamy

היה זה לימוד שראשיתו אמנם ברשות היחיד, בחדר משכיתו של הרב, אך עיקרו ברשות רבים, מן הסתם בבית מדרש. על־אף ייחודו וייחוסו לרב המסוים הזה היה זה טקס קהילתי, טקס שהתחולל בין הרב לקהילתו, דומה במקצת לדרשות שניטל על רב לדרוש ברבים פעמיים בשנה, בשבת הגדול ושבת שובה.

אך התמונה האידיאלית הזו תימצא פגומה מעט אם ניתן דעתנו לכך שהשיעור לא היה אכן כל־כך פתוח. בין מדעת בין אם לאו, לא השתתפו בשיעור החגיגי הזה אלא ה"גדולים", "גדולי העיר" תחילה ועמהם "גדולי הלומדים", כך בסדר זה. אילו היו שני היסודות המסורתיים של העלית בחברה היהודית המסורתית במזרח־אירופה, ובעצם בכל מקום, התלויים זה בזה בקשר יהיר ומתנשא שאינו ניתן להתרה בין הון

ותורה, בין עלית הממון והעלית הלמדנית, שתיים שהן אחת. כזה היה טבעה של החבורה שסבבה את הרב העשיר והיחסן, זה היה אופק תפישתו את סביבתו. אמנם עיקרו של הסיפור הוא ניסיונותיו הגולמיים לחצות את אותם גבולות, וכישלונם עד אחד.

הסיפור אינו אלא חשיפה אכזרית וחסרת־רחמים, אף כי מיקרוסקופית, של הסדקים הסמויים במבנה המהודק לכאורה אך נוטה לנפול בעצם של הקהילה היהודית בזמן ובמקומות הנזכרים, סדקים ההולכים ומתרחבים ככל שהסיפור מתקדם ומתקרב לסופו הטרגי. דמותו הטרגית של הורביץ ממקדת בתוכה את הסבך הבלתי־ניתן לפיתרון, ולו בגלל ניסיונותיו להתמודד עם הסובב אותו בלא שיש בידו לשנות דבר. הוא מוקף כל העת באביו, בחותנו, בקהל הלומדים ובמעריציו מבין "בעלי הבתים" שבקהילה המקיפים אותו סביב־סביב, מגוננים עליו, מסתירים ממנו את מה שראוי היה שיראה ובעצם מסמאים את עיניו.

באותה פעם, הפעם שנזכר המנהג בסיפור, שוב נוהג הוא כמנהגו ללמוד ברמב"ם כל אותו היום, אלא שהפעם לא עלה בידו ללמוד וממילא גם לא לחדש בו דבר. בסופו של אותו יום, משנתכנסו ה"גדולים", "גדולי העיר" ו"הלומדים הגדולים", נאלץ להודות בכישלונו: "וכך אירע לר' שלמה הורביץ באותו כ' טבת, היום שברגיל היה עושה כל היום כולו בספרי הרמב"ם, ובלילה היה אומר כל מה שנתחדש לו דרך לימודו, מטורח הבאים לא הספיק אותו היום ללמוד וממילא לא חידש כלום. וכשבאו גדולי העיר ומהם הלומדים הגדולים אמר להם: 'היום יום פטירתו של הרמב"ם זכרונו לברכה וראוי היה שנאמר בו דבר, אלא מחמת חולשת גופי לא למדתי היום, אבל אומר לפניכם יישוב נאה ברמב"ם, ששמעתי משמו של הגאון החסיד רבי אלעזר מאמשטרדם זכרונו לברכה, שאמר לפני גדולי הדור, כשהלך למדינתנו לברך את בני משפחתו, קודם שעלה לארץ הקדושה'".

מנהג חוזר הוא מאבני היסוד של הווייתו־שלו, זו שבתוכה הוא מתקיים. חזרתו הקבועה מדי־שבוע, חודש או שנה משולה לאבן פינה, לאבן מפתח בקשת או בכיפה. קריסתו מבשרת בסופו של דבר את קריסתה הצפויה של המציאות שבה הוא תומך. לא בכישלון; אלא בקריסה אנו מדברים. בחורבן

באותו כ' בטבת שבו לא עלה בידו ללמוד כמנהגו וממילא גם לא להציג "יישוב נאה ברמב"ם" הוא תולה את גלימתו על כתפיו של אחר, של חכם נוח־נפש, "הגאון החסיד" ר' אליעזר מאמשטרדם, שמלבד שהיה גאון, משמע תלמיד חכם מופלג, היה גם חסיד, מי שעולמו הדתי והמוסרי שונה וייחודי. והנה בדרשה שדרש החסיד כש"הלך למדינתנו... קודם שעלה לארץ הקדושה", מעשה חסידות לעצמו, מצא מקום לא רק לחדש בדברי הרמב"ם אלא להפוך את קערתו על פיה: אם הרמב"ם מורה בהלכות יסודי התורה פרק ז', ש"אין הנבואה חלה אלא על חכם גדול בחוכמה, גיבור במידותיו", דמות התואמת את דימויו הבדוי זה כבר של הורביץ כפי שמופיע בסיפור, בא ה"גאון החסיד" ומלמד שלא די שהשכינה שורה על עני כהלל הזקן אלא גם "על מי שאינו בעל קומה כשמואל הקטן", כלומר על היפוכו של הורביץ האיש ושל הרמב"ם עצמו, כלומר שהשכינה שורה על כל הראוי לה, יהא אשר יהיה.

אותו כ' בטבת שלא עלתה בו בידו ללמוד ולחדש היה כ' בטבת האחרון בחייו. שוב לא היה לו תיקון. כישלונו של ר' שלמה באותו היום היה חוליה אחרונה, אמנם עמומה וכואבת, בשרשרת כישלונות המלווים אותו למן הצומת המכריע בסיפור, הרגע בו עלב בר' משה פנחס, השני מבין "שני תלמידי החכמים" שבכותרת הסיפור, בן כפר עני, תלמיד חכם מופלג, מופלג לא פחות ממנו־עצמו, אך שלא כמותו חסר־כל־מעמד. ניסיונותיו הסיזיפיים של הורביץ לפייס את מי שבו עלב שנים רבות קודם לכן בחייו וכשמת לכפר על אותו עלבון בפיוס בני משפחתו כשלו עד אחד. העלבון שוב לא יכופר. הוא עצמו כבר חולה, נוטה למות, וכבר כמעט ועבר מהעולם. חוסר־יכולתו לחדש הוא מותו הרוחני.

גם בלוח השנה האישי של מספר "בחנותו של מר לובלין", חיבורו הלא־חתום ולא־פתור עד תום של עגנון, צוין יום כ' בטבת ובדרך דומה לכאורה לזו של הורביץ. לא זו אף זו, לא די שנהג ללמוד בכתבי הרמב"ם באותו היום כמותו אלא מה שאירע לזה אירע גם לזה: ביום כ' בטבת המסוים, זה שבו התחולל הסיפור,

לא עלה בידו לקיים את מנהגו. הכישלון חוזר אפוא על עצמו בשני הסיפורים, משותף לכאורה לשניהם — מנהג אחד, יום אחד מסוים בשנה, ושברו — והכישלון הוא עיקר הסיפור.

"בחנותו של מר לובלין" מתחולל כולו במקום אחד, בחנותו של מר לובלין שבעיר לייפציג שבגרמניה, וביום אחד, כמתבקש, בכ' בטבת, שחל באותה שנה, שנת תרע"ח, ביום שישי, עש"ק פרשת שמות (4.1.1918), בדמדומי מלחמת העולם הראשונה. הסופר חיים באר והרב ג'פרי סאקס, הבקיאים בכתבי עגנון מאין-כמותם, בדקו ומצאו כי צירוף זה של תאריך ויום בשבוע חל בשנות המלחמה היא פעם אחת בלבד, בתאריך הנזכר.

רחוב עגנון בעיר הולדתו בוצ'ץ' צילום: Buchach-Lviv

בלייפציג הלכה ונתלקטה בשנות המלחמה פזורה העשויה מהגרים מקהילות ישראל בגליציה, שעליה נמנה גם המספר עצמו, הקרוב לדמותו של הסופר. היו אלו חברות של יהודים שהדבק הקהילתי הוסר מהם, חלקם שמרו על משהו מזהותם הישנה, אחרים עשו כל שביכולתם לאבדה ולהמירה בחדשה. זה הציבור היהודי שביסוד הספר, ה"אוסטיודן", יהודי מזרח-אירופה, המהגרים ההולכים ומאבדים את זהותם ומתקשים ליצור אחרת תחתיה.

עגנון, שנמנע בשני הסיפורים מלהזכיר את שם עירו בוצ'ץ', מציין תחתיה את "עירנו", תואר אינטימי-משהו הנזכר כבר בכותרת "שני תלמידי חכמים". זוהי בוצ'ץ' עירו של עגנון שלא נזכרת בשמה ולו פעם אחת בשני הסיפורים אך מציצה שוב ושוב מבין חרכי שניהם, יישות מופשטת, אידיאלית, אוטופית במידה, מושא לגעגוע, השתקפות עירו-שלו המרחפת על-פני ההוויה החדשה, הווית הגולים מקהילות גליציה בעיר הגרמנית.

על המנהג ללמוד בכ' בטבת את חיבורי הרמב"ם כל היום כולו, מערב עד ערב, שאותו אנו מבקשים, מספר המספר במפורט שבין שלושת אזכורי המנהג שבספר: "מיום שעמדתי על דעתי נוהג אני לשלש את יום פטירתו של אדוננו הרמב"ם ז"ל, שלישי בספר ההלכות ושלישי בפירושו למשניות ושלישי בספר מורה

נבוכים, ובשאר החבורים בחכמת הנפש ובענייני הגוף. וכך אני נוהג: עם כניסת ליל כ' טבת זמן פטירת הרמב"ם ז"ל מסדר אני את שולחני בספריו".

לכאורה נראה מנהגו של זה כזה של הורביץ, אך הוא לא. הרמב"ם שלשמו נתכנסו ר' שלמה הורביץ, "גדולי העיר" ו"הלומדים הגדולים" במוצאי כ' בטבת היה נחלתם האקסקלוסיבית של הלמדנים. כפי שכבר נרמז, ספר משנה תורה היה זה-כבר, ועוד יותר בזמנים הנדונים כאן, לאבן הפינה של המחשבה הלמדנית החדשנית ביותר, לחיבור המדיר בשל כך מדעת או שלא את אלו שאינם חלק מהמעגל הלמדני. דמותו של הרמב"ם זוהתה כמעט באופן מוחלט עם ספר משנה תורה תוך התעלמות מכוונת מחלק הארי של כתביו האחרים, כאילו היו אלו כתביו של אחר הנושא את אותו שם.

אך הרמב"ם של המספר ב"חנותו של מר לובלין" אינו זה של הלמדנים. בעולם שאליו שייך המספר הרמב"ם האיש מסמן את דמותו האידיאלית של החכם השלם וספריו את יסודות הידע וגבולותיו. המספר ממיר את הדגם התלמודי המשולש "לעולם ישלש אדם את לימודו" במשולש חילופי, "שליש בספר ההלכות ושליש בפירושו למשניות ושליש בספר מורה נבוכים", המשמש הרבה מעבר לצורכי כ' בטבת ומסמן את גבולותיה של תוכנית לימודים אחרת, של קנון חדש שבו ספר משנה תורה, משמע התלמוד, מאבד את בכורתו. סביב המשולש הקנוני הוא יוצר מעטפת חיצונית, "שאר החבורים בחכמת הנפש ובענייני הגוף", פריפריה מרהיבה המרחיבה את גבולות הספרייה החדשה לכאורה ללא גבול. זוהי ספרייה "פוסט-בית-מדרשית" שצמחה מתוך סדקיה המתרחבים והולכים של ספריית בית המדרש הישן ושל מושגי הידע ששלטו בה. אלא שלמרות החזות המורכבת לכאורה אין זו אלא פרודיה מעודנת של הסופר על ה"וויסנשפט", חוכמת ישראל, על כליאתה של הספרייה היהודית ברשימות ספרים "מסודרות על השולחן". הכותרת לבדה היא שמבחינה בין הספרים. ספרייה עתירת כותרים המונחת כאבן שאין לה הופכין, ולומדים לה אין.

והנה שוב חוזר עגנון למטבע שטבע ב"שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו": אדם הנוהג להקדיש ברגיל את יום פטירתו של הרמב"ם ללימוד משנתו וביום שבו מתרחש הסיפור לא עולה הדבר בידו. במקום לבית המדרש מוליכות אותו רגליו לחנות, חנותו של מר לובלין, "החנות הריקה", ובה כצפוי וכידוע לא ימצא לא "אות עברי" וקל וחומר לא ספר: "אירע — מספר המספר על אותו יום שישי, כ' בטבת — שדרך הילוכי נכנסתי לראות את שלום מר לובלין ונותרתי אני בחנותו. כשאדם יוצא לשוק איני ערב לו שיחזור במהרה לביתו. בכך יושב אני בחנותו של מר לובלין ואין כאן פיסת אות עברי ואין צריך לומר ספרי רבינו ז"ל".

מנהג חוזר הוא מאבני היסוד של הווייתו-שלו, זו שבתוכה הוא מתקיים. חזרתו הקבועה מדי-שבוע, חודש או שנה משולה לאבן פינה, לאבן מפתח בקשת או בכיפה. קריסתו מבשרת בסופו של דבר את קריסתה הצפויה של המציאות שבה הוא תומך. לא בכישלון; אלא בקריסה אנו מדברים. בחורבן. עינינו הרואות.